

De Pest

Voordracht gehouden door Hans Saan tijdens *Niet afgelast #8*, op 7 mei 2020 in De Gelderlandfabriek in Culemborg.

Deel 1

Ik ga u vertellen over de pest. Een pandemie die ook Culemborg bereikte. Daarvoor neem ik u mee terug naar 1348. In de herberg Het Gouden Hoofd aan de markt is het volgende gesprek te horen:

Hij komt, hij komt, je moét het toch gehoord hebben. Mijn neef is net terug uit Leuven en die zei het me zelf. Ja, ik bedoel de haastige dood, die pestilentie, de grote ziekte die ze ook wel noemen de gave Gods. Maar als je mij vraagt is de beste naam Ga Dood... Ga Dood noemen ze de pest. Ja, de PEST!

De voortekenen waren ernaar, zei mijn geleerde neef. De oogst was slecht, de graanprijzen gingen omhoog, het weer bleef koud en nat. Een dokter zei dat Saturnus, Jupiter en Mars bijeen stonden en dat is altijd slecht. In Londen zagen ze pas een komeet met een grote rode staart. En in Karinthië is een berg omgevallen. Een aardbeving, wel zeventien dorpen, zéventien, met alle mensen erin, zijn verdwenen. Dat zijn tekens, dat zijn waarschuwingen. Die grote hongersnood waar mijn vader over vertelde, voordat we hier in Culemborg de stadsrechten kregen, de veepest die daarna kwam, denk je dat dat allemaal toeval was? De pest is al in Parijs en kruipt steeds verder.

Waar die vandaan komt? Ze zeggen uit Mongolië. Langs de handelsroutes, langs de zijderoute kwam hij deze kant uit. Toen de Mongolen Caffa op de Krim belegerden, brak de pest uit in hun gelederen. En weet je wat ze deden? Ze slingerden pestlijken over de stadsmuur. Paniek natuurlijk, en veel inwoners van die handelspost zijn terug naar Genua gevlucht. Op de schepen die aankwamen in Genua was bijna iedereen dood. Ze zijn weggestuurd maar ja, ze kwamen daarna wel in Marseille aan land en zo begon het. Hij is al in Spanje Frankrijk Italië. Daar is de helft van de mensen dood, alle rangen en standen gaan eraan.

En nu komt die pest ook nog hier de dood brengen. En dan doen mensen rare dingen. In Milaan heeft de bisschop de eerste huizen waar de pest was...

gewoon dicht laten metselen. Ja, met de mensen erin. Maar dat helpt niet. Mensen sterven bij bosjes, veel vluchten de stad uit, maar nemen dan de pest mee. In Avignon zijn er veel dood, en ook aan het hof van de paus. Dat die nog leeft, heeft hij aan zijn arts te danken. Guy en nog wat, zo heet-ie. Die liet de paus tussen twee grote vuren zitten en hij mocht niet weg. Maar ja, Clemens VI leeft dan nog wel, terwijl zijn paleis vol doden zit. Aan het Bourgondische hof zeggen ze dat vreemdelingen, vermomd als studenten, schoorsteenvegers of marskramers het pestgif stiekem verspreiden. Maar het zijn zo goed als zeker de joden... die vergiftigen waterputten, maar ze worden zélf niet ziek hoor.

Nu komt hij hier, die pest, ja, ongetwijfeld. Niks houdt hem tegen. En wat doen we dan? Er zijn daar in Leuven al kanunniken gevlucht. Die gaan meteen ver weg en komen nog lang niet terug. Dat raadde de chirurgijn hen zelf aan. En dan strijken ze daar in Leuven toch hun geld, hun prebende op. Ja, dat hebben ze wel goed geregeld. Er is een pastoor die heeft zijn parochie al laten barsten en twee schepenen die naar Mechelen waren zien ze daar vast en zeker ook niet terug. Ik ben benieuwd wat onze heer Johan nu doet, in Utrecht blijven of hier naar zijn kasteel komen.

Wat moeten we. De Gave Gods is het die ons visiteert. Waar verdienen we dat aan. Is er zoveel zonde onder ons. Is het hoogmoed, gierigheid, wellust, noem ze alle zeven maar op. Ik hoor dat ze in Den Bosch al boetemissen houden en ook processies om God te vragen ons te beschermen. Daar zullen veel mensen op af komen en dan zal er flink gebeden worden. Dat moeten we hier ook doen. En wellicht komen hier ook Flagellanten, die geselbroeders, naar toe. Die trekken in grote groepen door het land, bidden, zingen, doen boete door zichzelf te geselen met touwen waarin ze in de knopen stukjes ijzer gedaan hebben. En ze lopen vrijwel naakt, geselen zich en bloeden, maar ze gaan er niet aan dood. God beschermt ze blijkbaar.

Weet je wat jij moet doen? Je vertelt het niet verder hoor, anders doet iedereen het. Je neemt achter in de kerk de derde pilaar rechts met zo'n kruisteken erop en krabt en met je mes stiekem een beetje steengruis vanaf. Dat is heilig, want de hele kerk is gewijd, dat weet je. Doe het gruis in een zakje en draag dat onder je hemd op je blote huid. Maar niet verder vertellen hé. Sla extra graan in, bescherm je groentetuin, want ze schijnen 's nachts te roven, want het is ieder voor zich.

En vertrouw niet, echt niet, op artsen. Ik hoorde dat de Franse koning in Parijs de knapste koppen bij elkaar gehaald heeft om hem te vertellen wat nu te doen. En wat denk je, ze wisten het niet en dat zeiden ze ook: we weten niet wat je eraan kunt doen, maar vuil, slecht water en onreine lucht zijn altijd mede schuldig. En dan komen er van die marskramers, kwakzalvers en kruidenvrouwen die zeggen dat ze een unieke remedie hebben en daar moet je dan goed voor betalen, maar geloof ze niet, geloof ze niet...

Hoe je weet of je het hebt? Ja, dat weet ik niet precies. Mijn neef zei dat je misselijk wordt, dat je ook wel koorts krijgt, dat je bulten en builen krijgt die in je oksel, lies, nek opkomen en die dan kunnen openbarsten. Je krijgt zwarte vlekken overal, maar dan ben je al ver weg. Er zijn er veel die al na 3 tot 5 dagen dood zijn. Maar soms gaat het sneller, hoor. Anderen krijgen het benauwd, het hart slaat op hol, ze hoesten bloed op en zijn dood.

En waardoor? Geen idee, maar als het in één huis is gaat zo goed als zeker iedereen in dat huis eraan. Dus het is heel, héél besmettelijk. Als er zoveel sterven zijn de kerkvloer en de begraafplaats snel vol, dan zullen ze buiten de poort wel een kuil graven en dan zand erover, ja, zo gaat dat, hoor ik. O, en mensen vechten om een lijkbaar, een doodskist, kopen grafdelvers om.

Wat moeten we toch, wat moeten we toch....

De verteller had dit verhaal van zijn neef. Zonder kranten of internet komen berichten via verhalen binnen. Dus zitten de mensen er doodsbang bij. De geruchten kunnen bij ieder doorvertellen dramatischer en verschrikkelijker worden.

De pest had inderdaad diverse namen. 'Gave Gods' was vanzelfsprekend, want alles werd in die tijd aan de regie van God toegeschreven. Maar hoe God dat dan deed? Strooide hij gifstof vanuit de hoge hemel? Als het van God kwam, dan waren de denkwijze en het instrumentarium van de kerk van toepassing. De plagen van Egypte, de Apocalyps, kortom: de bijbel gaf het model aan. De mensen moeten boeten voor hun zonden. Vandaar het biechten, de missen, de processies, extra giften aan de kerk, en ja, ook zo'n zelfgemaakte amulet. Die voortekenen werden bij iedere ramp of tegenslag erbij gehaald. De stand van de sterren en planeten speelde bij alles in het leven een rol. Goede en slechte oogsten wisselden elkaar af. Te droog of te nat weer was daar vaak schuld aan. Of de Mongolen, de Genuezen, de Joden hebben het gedaan...

Wie de kronieken uit die tijd leest komt de gebeurtenissen zoals de verteller ze noemt allemaal tegen. Nu hebben we uit de vroegere tijd minder gegevens, vaak maar een enkele bron over een stad of klooster, maar soortgelijke dingen hoor je van elders, dus er zal wel een kern van waarheid in zitten.

In het verhaal worden twee soorten pest genoemd: de builenpest en de longpest. Bij die laatste was de dood zeker, bij de builenpest kon tot 40% het overleven.

In historische studies naar de pest kom je drie belangrijke kanttekeningen tegen: Mensen wisten ten eerste niet zoveel over het ziektebeeld van de pest, dus het is niet uitgesloten dat ook andere besmettelijke ziekten in het spel waren. Nu kan men bij opgravingen van pestkerkhoven via DNA-onderzoek bevestigen, dat de builenpest bacterie *Yersinia Pestis* in het geding was. Maar dat het die bacterie was, werd pas in 1894 vastgesteld.

Op de tweede plaats zijn de cijfers in verslagen afgerond en veelal hoog. Soms overlijden er in de kroniek meer mensen dan het aantal inwoners van een plaats. Om de sterfte wat nauwkeuriger vast te stellen zou je de cijfers graag vergelijken met andere jaren. Met enig geluk zijn er uit die tijd en plaats soms rekeningen beschikbaar, waarin de erfgoedbelasting laat zien of er meer mensen gestorven zijn, of dat de pachtopbrengsten teruglopen en de vergoeding aan de grafdelvers juist oploopt. Via dat soort getallen is wel een beeld te krijgen. De Grote Pest van 1347-51 kost vermoedelijk 25 miljoen mensen in Europa het leven, een derde van de bevolking.

Op de derde plaats werden oorlog, honger en pest vaak in één adem genoemd. De pest was al eerder opgedoken, rond 542 in het Romeinse Rijk onder keizer Justinianus. Hij kondigt het einde van de epidemie af, maar sterft er dan zelf aan. Tot 770 blijft de pest soms opflakkeren. En dat gebeurt na 1348-51 ook. De pest kan lokaal ineens terug komen. Dus als we de lijst van Culemborg naast die van Gorinchem leggen, dan worden ze op verschillende momenten door de Gave Gods bezocht. Maar ja, één reiziger of handelaar is genoeg. Als een Tielenaar in 1557 in Utrecht huisraad koopt op de veiling, brengt hij de pest mee naar Tiel. Zo gaat dat.

Wanneer was de pest hier, in Culemborg? Vermoedelijk wel tijdens de grote pandemie rond 1349, daar ging ik in het verhaal hierboven van uit. Dan is er een vermelding uit 1483 dat voor het Pietersgashuis wel 56 graven gedolven worden.

Behalve houten doodskisten worden dan ook bij de mandenmaker getwijnde (gevlochten) doodskisten besteld. Gewoonlijk hebben ze rond 4-18 doden per jaar, dus je kunt wel spreken van een piek. Maar hoeveel van die doden inwoners van Culemborgers waren, dat weet ik niet. Het Pietersgasthuis was geen ziekenhuis in moderne zin. Het was een plaats voor armen en voor zieke passanten. Zonodig werd voor een dergelijke passant de reis naar huis of de uitvaart betaald.

Plekken waar mensen dicht op elkaar leven, zijn extra kwetsbaar. Denk aan kloosters en het leger. Als in 1547 een stroom gewonde Spaanse soldaten in de kapel wordt ondergebracht zit daar de pest bij. Rond 1594 worden soldaten uit het staatse leger van Maurits opgenomen. Er zijn weer soldaten bij die als door de pest overleden genoteerd worden.

Rond 1600 en 1627 komt de pest hier weer terug. In dat laatste jaar vlucht de pastoor en neemt een jezuïet, Guilhelmus Welius, zijn rol waar. De pastoor komt terug, maar Guilhelmus wil niet weg. De graaf geeft hem een eigen kerkje achter de varkensmarkt. Daarvoor krijgt de graaf natuurlijk geld.

In de negentiende eeuw is er nog een grote pandemie in Hongkong, Bombay, Madagaskar, ja zelfs in Noord en Zuid Amerika, maar die komt niet in Europa terecht.

Zo heeft de pest ons leven in Culemborg meerdere keren ontregeld. Bij het stadsbestuur, in de kerken, bij de winkels, burgers, boeren, iedereen kon de pest krijgen. De hele samenleving raakte ontregeld. Geruchten en besmettingen voeden de angst, handels- en geldstromen stagneren.

Als je nu leest over de pest van toen, dan is het in deze corona-tijden een herkenbaar verhaal. In het volgende deel vertel ik u hoe stad en medeburgers met de Pest omgingen. Dan snapt u ook waar die witte stok voor is.

Deel 2

Een opmerking vooraf: momenteel zijn bibliotheek en archief gesloten. Ik viel dus terug op mijn boekenkast waarin gelukkig veel over Culemborg en over de middeleeuwen te vinden is. Ik hoop nog eens meer bronnen te kunnen vinden.

In het vorige verhaal vertelde ik hoe een golf van geruchten aan de pest vooraf ging, dat de mensen eigenlijk niet goed wisten hoe die pest eruit zag, hoe die verspreid werd.

Ook artsen niet wisten wat te doen. Wel verschijnen er geleidelijk meer boekjes geschreven door artsen. Daarin stonden echter meestal dubieuze remedies. Van Diemerbroeck bijvoorbeeld raadt het frequent roken van tabak aan. In Delft weten ze dat syfilis de pest tegenhoudt.

Hoe moet je je die pest nou voorstellen? Ik vond een gedicht van Jacobus Revius uit 1630, ik heb het een beetje vertaald. Het is verschrikkelijk:

*De neus spits en lang, vol snot, schuim en bloed
De ogen wijd opengesperd, de tanden geel en hol
De tong is opgezwollen, de mond vol schuim en slijm
De reutelende borst zit de hoest vast en steeds kucht hij
Hij is kortademig, de longpijp reutelt en piept
Het hoofd wordt heen en weer geschud
Uit de keel komt de lucht van een graf
Zijn hart lijkt wel een laaiend vuur
Maar handen en voeten zijn ijskoud,
Overal op de huid zijn zwarte plekken te zien
En er zitten blaren en dikke harde bulten op.
Kortom, verschrikkelijk om te krijgen, verschrikkelijk om te zien.*

Ik vertelde hoe men zijn heil zocht bij het geloof. Gebedsdiensten, missen, processies, allemaal veel volk bij elkaar. Maar wie ziek is, mag niet de kerk in en moet op de drempel blijven staan. Ik vertelde van die zelfgemaakte amulet. Ik vond nog twee:

*Preservatyf voor de Pest [vermoedelijk rond 1630 uit Den Bosch]
Den Keyser van Roomen heeft ghesonden tot onsen Heylighen Vader den
Paus om raedt teghen de Pest: so heeft den Paus weder gheschreven, dat men
soude dese Heylige namen over hem draghen.*

Te weten:

*Jesus, Maria, Anna, Migael, Barnardus, Anthonius, Niclajus, Sebastianus,
Christofolus, Martinus, Silvester, Rochus, Adrianus.*

[De tweede optie is:]

Dit moet gij schrijven vijf keer op een velletje papier,

- Christus is geboren

- Christus is gestorven

- Christus is uit de dood opgestaan

dat nuchter eten en vijf Onze vaders en Wees gegroetjes bidden. Wie dat doet, vijf dagen achter elkaar, die zal niet sterven door de Pest, want het is uitgeprobeerd in veel Steden, waar de Pest eerst de baas was, maar die is door de Handt Gods gesust en is toen meteen opgehouden.

In de loop van de tijd ging de pest weg en kwam later, lokaal, weer terug. Men leerde ervan, dus laten we eens kijken wat de lokale autoriteiten in Culemborg deden. U moet dan wel voor ogen houden, dan in die kleine stad nog geen sprake was van waterleiding, riolering, vuilophaaldienst en zo. Niet alle straten hadden een stenen wegdek, mesthopen lagen hier en daar, huizen hadden niet altijd een aparte wc, de slager dumpt zijn slachtafval voor de deur en varkens, honden en katten scharrelen tussen het vuil dat op straat ligt.

Deze tekst uit 1624 komt uit Zutphen:

God almachtig heeft het belieft deze stad te sturen de pestilentie, een zeer besmettelijke ziekte welke door allerlei vuiligheid en stinkende lucht hier komt en gevoed wordt. In de welgeordende steden van ons heer worden daarom zekere statuten en wetten gegeven waarnaar de burgers en inwoners zich hebben te richten om alle stanck en vergiftigde lucht zoveel mogelijk te weren en zo de voedingsbron van de pest weg te nemen.

Ook in Culemborg werd op een dergelijke manier gereageerd op een uitbraak. Voet van Oudheusden geeft in zijn boek een pestverordening weer. In 1599, zo schrijft Voet, vaardigt de Magistraat de volgende order uit.

De schout en de rechters zijn eensgezind overeengekomen, en laten nadrukkelijk mits deze verbieden, rekening houdend dat god ons bezocht heeft met de Gave Gods

1. Dat iedereen die de pest kreeg zijn huis of woning naar de hoofdstraat dicht houdt, behalve degenen die in huurkamers wonen en geen achteruitgang hebben. Zij moeten de deur en vensters beneden 6 weken na het laatste

overlijden dicht houden en aan hetzelfde huis aan het hoogste venster een bos stro hangen van minstens 1½ voet lang ter dikte van een arm.

2. Voorts dat iedereen die in zo'n huis woont en de straat opgaat in hun hand en niet verstoopt onder de kleding een witte roede van vier voet lengte zullen dragen en voor iedere keer dat iemand dat niet dan een oude Schilt boete.

3. Ook zal men gereedschap of huisraad, wol of linnen schoonmaken, uitkloppen, wassen of in de zon leggen alleen maar buiten de stadspoort aan de kleine Lek en wel stroomafwaards van het Veer, tenzij ze zelf aan hun huis een grote achterplaats hebben om dat te doen. Wie het anders doet krijgt Twee Oude Schilden boete.

4. Het is ook streng geboden zulke sterfhuizen na zes weken te openen, en schoon te maken en dan moet het vuil dat er uit komt 's morgens vroeg of 's avonds laat als de poorten open zijn in de Leckstroom bij de steenovens in de rivier gegooid worden.

5. Honden moet men ofwel weg doen of in huis vast leggen.

6. Iedereen moet zijn varken op het eigen erf houden en niet op straat laten lopen. De schotten voor de varkens voor het huis moeten afgebroken worden en wel binnen acht dagen, op straffe van een Oude Schild, anders laten wij het doen.

7. Alle opkopers van oude kleren en hun vrouwen en ook anderen die dat doen mogen niet met zulke kleren bij de burgers in huis komen om ze te verkopen, en de straf is twee Oude Schilt voor wie dat toch doet.

Door het stadhuis bekend gemaakt op 11 maart 1599 na het luiden van de klok.

Soortgelijke regels vind je ook in andere steden. Het huis van een zieke en gestorvene is dus gevaarlijk terrein: men heeft door dat isolatie noodzakelijk is. Huizen zijn gesloten en aan een bos stro herkenbaar. Dat betekent ook dat veel winkels en kroegen aan huis gesloten zijn. Gaat iemand met een witte stok op de markt boodschappen doen, dan mag hij of zij niks aanraken, alleen aanwijzen. En op de markt zijn pruimen, komkommers en spinazie ook verboden, net als al het andere onrijpe fruit.

Bij de put mag men niet zelf water putten. Vraag een ander dat te doen. Maar zouden mensen niet op de vlucht slaan bij zo'n witte stok?

Zijn er op straat goten, dan mogen daar geen bloed en ingewanden van de slacht meer in gegooid worden en twee keer per week moeten die goten leeg gemaakt

worden. Huisvuil en mest moet 's morgens of 's avonds als de poort nog open is buiten de stad gebracht worden.

Die stadspoorten werden extra bewaakt om geen vreemdelingen binnen te laten, maar ook om te voorkomen dat burgers zouden vluchten. En omdat er soms de hele dag door begrafenissen zijn, besluiten de magistraten niet iedere keer de klok te luiden, maar slechts een keer per dag, anders worden de mensen er gek van.

Naast de maatregelen in de publieke ruimte was er ook nog de zorg voor de zieken en de doden. Men had al gauw door dat bezoek in zo'n huis gevaarlijk was. Sommige steden betaalden speciale pestmeesters en richtten aparte pesthuizen op. Culemborg had al een huis voor lepra patiënten in de Lazaruswaard, misschien is dat ook bij pestuitbraken gebruikt.

Geestelijken die de zieken bezochten raakten ook besmet, dus die zorg stagneerde. Culemborg vroeg in 1557 aan de Cellebroeders om als ziekenzorgers op te treden, de doden te begraven en de huizen te reinigen.

In normale tijden zou een testament in aanwezigheid van een schepen opgesteld moeten worden, maar dat liet men nu aan anderen over.

Door de vele doden komt de traditionele begrafenis in het gedrang. Rouwmantels huren wordt verboden, nieuwe rouwkleding stijgt in prijs. Verse graven in de kerk mogen maar drie dagen open staan, men past zonodig de diepte van graven en de vorm van de kist aan. Het begraven mag pas een half uur na de preek, maar moet binnen 24 uur "*want uit een dood lichaam komt meer verontreiniging*". Het huis mag pas na 14 dagen weer open en moet dan goed schoongemaakt, het bedstro moet buiten de stad verbrand.

Kleding van de overledene mag je wassen, maar alleen stroomafwaarts in de Lek.

En dan. Als de pest weg is. Hoe doen we dat met die lege huizen, met het doorgeschoten gewas op de akker, met die weeskinderen die hun ouders kwijt zijn? Zijn ze dood of gewoon gevlucht? De pacht loop terug, er zijn te weinig werkkrachten over. Hoe reageert men op die pastoor die ons in de steek liet, die magistraat die wegbleef. Krijgen die hun plek terug?

Ten slotte. Een dominicaan in Minden, Duitsland schrijft in 1370:

Overal rouw, overal tranen. Je kon de wereld teruggebracht zien in de oorspronkelijke stilte. Geen stem op het land, geen fluitende herder.

Geen overvallen van wilde dieren op het vee.

Maar heel de dag het gekras van sterk in aantal toegenomen raven boven de levenden en de doden. Doorgeschoten gewassen, onaangeroerd door de tijd van hun oogst, wachtend op de boer. De wijngaarden, ontdaan van hun bladeren, maar met stralende druiventrossen.

Geen moordenaar was er te zien, maar toch wist men overal lijken, zover men kijken kon.

Vergelijk je de tijd van de pest met onze corona-periode, dan zie je hoe veel we tegenwoordig goed geregeld hebben op het gebied van hygiëne, zorg en opvang. Maar we herkennen ook de schrik, de onzekerheid en de angst van toen. Dit is vast niet de laatste pandemie. En het went nooit.....

Tekst: Hans Saan, mei 2020